

Микола Лазарович, Олег Лазарович

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ

Із початком у 2014 р. московитсько-української війни й особливо після широкомасштабного вторгнення московії в Україну в 2022 р. актуалізувалася проблема дослідження подій, пов'язаних із війнами і воєнними конфліктами, що відбувалися на території нашої країни. Передусім це стосується історичного контексту тих бойових дій, котрі впродовж століть проти України вела московитська держава. Вожді останньої усвідомлювали, що всілякі заборони разом з іншими заходами змосковщення у Східній Україні будуть марними до тих пір, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їхнього впливу. Спроби, якщо не задушити, то хоча би дискредитувати українську національну ідею в Галичині, які московія робила протягом тривалого часу, не дали практичних результатів. Галичина й надалі залишалася для московитських шовіністів «розсадником українського сепаратизму», про що свідчили як офіційні декларації уряду московії, так і її преса (Дорошенко, 2007: 84–85; Ріпецький, 1956: 49; Чикаленко, 2011: 248–250), де, серед іншого, зазначено, що український рух є для московії небезпечнішим, ніж усі інші національні рухи разом узяті.

Українські січові стрільці (УСС, усусуси, усуси) — це добровольче українське військо, яке на початку ХХ ст. відновило

збройну боротьбу за національну державність після програної у 1709 р. Полтавської битви. Своїми ратними здобутками й самопожертвою воно вписало героїчні сторінки в літопис звитяг борців за волю України. Також з УСС пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямованої на пробудження й утвердження поміж українства почуття національної гідності, ідеї незалежності й соборності держави.

Вирушаючи з початком Першої світової війни у вир боротьби «за волю України», стрільці не були певними, що їм вдасться зреалізувати свою ідею. Проте вони вважали, що мають використати шанс, котрий їм давала історія, для створення ґрунту щодо подальших змагань за державну незалежність, або бодай засвідчити своє прагнення до волі перед світом і залишити для прийдешніх поколінь військові традиції, котрі би слугували дороговказами на шляху до великої мети.

УСС розпочали діяльність як гурт патріотично налаштованих, але недостатньо зорганізованих і переважно далеких від ратної служби осіб. Тому змушені були докладати неймовірних зусиль, щоби долати перешкоди на бойовому шляху. Вже до 1917 р. вони зуміли перетворити свій легіон/полк* у добре вишколену, фактично, українську військову формацію з національною символікою,

* На початку Першої світової війни стрілецький підрозділ офіційно сформовано як легіон УСС. 9 серпня 1915 р., згідно з наказом Верховного командування австро-угорської армії, на його основі створено Перший полк Українських січових стрільців. Проте 30 травня 1916 р. стрілецькій формації повернули попередню назву — легіон.

власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією.

Значну роль у формуванні морального духу та ідеології УСС відігравала релігія. Домінуюча в Галичині Українська Греко-Католицька Церква виховувала молодь на християнських та патріотичних засадах, підтримувала національні традиції. Вагомою подією початку ХХ ст. був прихід у 1900 р. на галицький митрополичий престол Андрея Шептицького (1900–1944), котрий, за словами історикині Наталії Полонської-Василенко, «став душею всього національного та культурного життя Галичини» (Полонська-Василенко, 1992: 434). Під його орудою Українська Греко-Католицька Церква остаточно перейшла на українські національні позиції й стала потужним чинником національного руху. Митрополит активно відстоював інтереси українського населення як депутат Галицького сейму і член палати панів австрійського парламенту у Відні, дбав про його господарські та культурні потреби, сприяючи тим самим пробудженню національної свідомости мешканців краю. У січні 1906 р. він очолив делегацію до імператора Австро-Угорської імперії Франца Йосифа І, яка вимагала надання українцям рівних прав з іншими народами Австро-Угорщини.

Турбуючись про розвиток освіти, Митрополит Андрей Шептицький ще у 1902 р. ініціював необхідність відкриття державної української гімназії у м. Станиславів* (нині Івано-Франківськ), а в

* Державну українську гімназію у м. Станиславів було відкрито в 1905 р.

1910 р. на засіданні Палати панів вимагав створення у Львові українського університету. Також він заснував Науковий інститут для студій, об'єднаний із Богословською академією, та Академічний дім* у Львові, допомагав приватним школам, за власні кошти відправляв молодих священників для навчання в Рим і Відень, дбав про організацію фахової підготовки молоді, надавав стипендії кращим її представникам для здобуття освіти за кордоном, підтримував видавництва, діяльність українських культурно-просвітницьких товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар» тощо.

Чимало Митрополит зробив на ниві української культури та в соціально-економічній сфері. Зокрема в 1905 р. у Львові організував Церковний музей, згодом перейменований у Національний музей імені Митрополита Андрея Шептицького, де зібрано рідкісні пам'ятки українського мистецтва, в т. ч. одну з найбільших у Європі збірок іконопису. Як щедрий меценат допоміг придбати будівлю, де розмістили художню школу Олекси Новаківського, а також майстерні Модеста Сосенка та Осипа Куриласа. Допомагав дитячим садкам та «сиротинцям». У 1903 р. у Львові заснував Народну лікарню, яку згодом перетворили на сучасний шпиталь. Був ініціатором і засновником Земельного банку у Львові (1910) (Полонська-Василенко, 1992: 434; Шуст, 1999: 621). Все це зміцнювало

* Академічний дім — помешкання (гуртожиток) для українських студентів, які навчалися у львівських вишах.

моральний авторитет церкви й позитивно впливало на внутрішній стан українського національного розвою.

Вагомим складником національного руху цього часу були й українські парамілітарні організації. Перші результати їхньої діяльності виявилися на великому крайовому здвизі (огляді), присвяченому 100-річчю від дня народження Тараса Шевченка, що відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. В поході вулицями міста та в масових військово-спортивних вправах взяли участь 12 500 осіб, які репрезентували 120 177 членів 2166 стрілецьких, січово-сокільських та пластових організацій краю (За волю України, 1967: 441); багато з них були у військових одностроях та зі зброєю в руках. Особливе захоплення викликали військові вправи на площі «Сокола-Батька»*, вище Стрийського парку, які демонстрували озброєні відділи стрілецьких організацій (Угрин-Безгрішний, 1933: 38).

Серед перших таємних військових організацій важливе місце посідав «Мазепинський курс мілітарний», що нараховував кілька десятків членів (Назарук, 1915; Кучабський, 2003). Його зорганізували у Львові восени 1913 р., щоби «піддати й розвинути українську мілітарну ідею серед гімназистів, щоб в сей спосіб змілітаризувати якнайширші круги суспільности» (Кучабський, 2003). Учасники «Мазепинського курсу мілітарного» вивчали військові предмети, технічні науки, займалися польовими вправами,

* Площа Сокола-Батька — перший український стадіон у Львові («Український город»), який належав гімнастичному (руханковому) товариству «Сокіл-Батько» і функціонував упродовж 1911–1939 рр.

одні з перших видали українські військові підручники. «Мазепинці» були переконані, що визволення України можливе тільки збройним шляхом, а тому запряглися «зі зброєю в руці здобувати незалежність українському народові» (Назарук, 1915).

Із початком Першої світової війни ідея створення війська, що боротиметься за волю України, одразу стала популярною серед галицьких українців, тому сягала найдальших закутків краю та до різних верств суспільства. Важливою була допомога Української Греко-Католицької Церкви на чолі з Митрополитом Андреем Шептицьким, яка підтримувала ідею формування національного війська (Мельник, 2015). Її священники ще до війни брали активну участь у діяльності товариств «Січові стрільці», підтримували їх морально і матеріально (Забзалюк, 2012: 44). З перших днів заснування легіон став об'єктом її духовної опіки. У стрілецьких лавах діяли польові духовники отці УГКЦ А. Пшепюрський, М. Їжак, Є. Кушлик, Ю. Фацієвич, у лічниці (шпиталі) — отець П. Боднар (Українська Греко-Католицька церква, 2020: 69–70).

Як засвідчують джерела, за три тижні вступити до легіону УСС, зголосилося близько 28 000 осіб (Діло 1916, № 243; Темницький, 1915: 22; Про січовий рух, 1920: 45; Думін, 1936: 37). Щодо їхнього соціального статусу, то, на жаль, такої статистики нема. Проте статистичний аналіз особового складу УСС пізнішого часу дає підстави стверджувати, що в ньому було представлено всі соціальні верстви та майже всі професії й землі галицьких українців (Назарук,

1916: 142–144). Особливо активним, незважаючи на жнива, було селянство, яке становило більшість зголошених (ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 360, арк. 10; Назарук, 1916: 142–143).

Переважала молодь, котра без особливої спонуки чи агітації рушила «здобувати Україні волю» (70 ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 1, 7, 14; Темницький, 1915: 21–22). Це було показовим, оскільки, згідно з законом, до новостворюваного легіону УСС могли вступати лише особи, не зобов'язані до служби в армії: молодші 18 років і старші 50 років, а також військово непридатні (Діло 1915, 24 лист.; Думін, 1936: 268–269). Тобто ті багатотисячні лави добровольців мали абсолютне право перечекати воєнну негоду вдома, зберігши життя і здоров'я, оскільки вони не були військовозобов'язаними.

Однак на початку вересня 1914 р. трапилася подія, яка призвела до різкого зменшення кількісного складу добровольців до УСС. Це був наказ австрійської військової влади, згідно з яким у легіоні мали залишити лише 2000 стрільців — головним чином «інтелігентні одиниці», а інших слід було негайно відправити додому. Формально це рішення мотивували нестачею одягу та озброєння (Галущинський, 1934: 83; М.Р., 1934: 4). Спроби тодішнього коменданта (командира) легіону УСС Михайла Галущинського запобігти такому розвитку подій не дали результатів. Єдине, що йому вдалося, — це отримати дозвіл на зарахування до легіону ще 500 добровольців понад 2000 дозволених. Можливо, трагедії вдалось би уникнути, якби у Стрию

7* Митрополит Андрей Шептицький і його епоха: ціннісні та державотвірні духовні орієнтири

(нині місто у Львівській обл.) разом із легіоном були й українські політики, а так до голосу М. Галущинського, котрий мав чин лише поручника (сьогоднішньою термінологією — старшого лейтенанта), мало хто з австрійських військових дослухався. А що це була насправді трагедія, засвідчили як злигодні, що випали на долю тих добровольців, котрі змушені були повертатися додому, не маючи навіть харчів та грошей на дорогу (Про січовий рух, 1920: 520), так і подальші події, зокрема, з часів Українських визвольних змагань. Бо якщо уявити, що кількість УСС становила б хоча 10 тис. осіб, то, очевидно, що результати цих змагань були би дещо іншими.

Цілком імовірно, що запобігти окресленій проблемі міг брат Митрополита Андрея Шептицького — Станіслав Шептицький, полковник Генерального штабу австро-угорської армії, котрий певною мірою був причетним до організації українського легіону. Але він відмовився від запропонованої посади, мотивуючи свою позицію тим, що йому у воєнних планах призначене інакше завдання (Левицький, 1922: 19–20; Думін, 1936: 28). Однак, згідно з іншими джерелами, проти призначення полковника С. Шептицького виступив відомий громадсько-політичний діяч, очільник новоствореної Головної української ради, як єдиної політичної репрезентації українського народу в Австро-Угорській імперії під час війни Кость Левицький і його прихильники, котрі побоювалися, що той не захоче рахуватися з ними (ЦДІАЛ України. Ф. 581. Арк. 25; ЦДАВО України. Ф. 4465. Арк. 6 зв.). Врешті командантом стрілецької

формації призначили М. Галуцинського (Українські січові стрільці, 1955: 18), директора української приватної гімназії у м. Рогатин, старшину запасу австрійської армії.

Кількісне обмеження легіону призвело до різкої зміни його соціального складу. Якщо досі серед добровольців домінувало селянство, то тепер, згідно з наказом австрійської влади, збільшилася питома вага інтелігенції, котра в деяких сотнях, зокрема Дмитра Вітовського та Василя Дідушка, доходила 80–90 % (ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 360. Арк. 10–12). Загалом же в первісному складі легіону УСС інтелігенція, у т. ч. студенти й учні, становила бл. 40% (ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 25; 49, с. 142–143); за іншими даними — від самого початку ця цифра доходила 70 %, а після перших боїв знизилася до 35–40 % (ЦДАВО України. Ф. 4465 т, Оп.1, Спр. 22. Арк. 46–46 зв.), селяни — понад 26 %, приблизно стільки ж — робітники разом із ремісниками (Назарук, 1916: 142–143). Щодо інших соціальних груп даних нема.

Абсолютну більшість серед стрілецтва становила молодь: у віці до 22 р. — 75 %, від 22 до 27 р. — 16 %. Всі стрільці, за винятком 0,76 %, були українцями за походженням і сповідували греко-католицький обряд (Назарук, 1916: 142–143). Переважна більшість їх були грамотними. Таких же, що не вміли писати, хоча дехто з них міг читати, налічувалося 10–12% (Назарук, 1916: 141, 143; Діло, 1916, 2 квіт.). УСС представляли практично всі краї Східної Галичини, а також мали окремих вихідців із Західної Галичини, Закарпаття,

Наддніпрянщини, Буковини (Назарук, 1916: 142). Це свідчило, що національна ідея тою чи іншою мірою захопила все галицько-українське суспільство.

По обіді 3 вересня 1914 р., після того, як основна частина добровольців під тиском влади прощалася з легіоном, стрільці, котрі залишилися, змушені були скласти австрійську присягу (Голубець, 1934: 104). Тоді ж, як свідчать очевидці, завдяки старанням Д. Вітовського, було складено таємну присягу на вірність Україні. Її прийняв о. Остап Нижанківський (Забзалюк, 2012: 40) — парох с. Завадів поблизу Стрия, знаний у краї громадський діяч і композитор. Цього разу присягали всі — і «реєстровики», і ті, хто не потрапив до УСС. Подібні присяги складали й раніше — під час організації добровольців у повітах, а також і в майбутньому — присягали стрілецькі новобранці (ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 64 зв. — 65; Українське Слово, 1915; Угрин-Безгрішний, 1933: 27; Мороз, 1992: 64; Мельник, 2006: 96). У присязі зазначалося: «Я, Український січовий стрілець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові. Так мені Господи Боже й Архангеле Михаїле допоможіть. Амінь» (Лукіянович, 1934: 61). Подальші події показали, що саме остання присяга стала моральним імперативом для новітнього українського війська.

Тим часом успішні бойові дії московитської армії на початку Першої світової війни примусили австро-угорське військо до відступу. Українські добровольці, відібрані в Стрию, після складання присяги також вирушили до Закарпаття для організаційного оформлення і військового вишколу.

Після московитської окупації Східної Галичини царський уряд швидко дав зрозуміти, що він не вважає її якимсь новим і тимчасовим завоюванням, називаючи ці споконвічні українські терени не інакше як «давньою московитською землею», яка тепер «назавжди возз'єднується з матір'ю Московією» (Субтельний, 1991: 298). Почалося переслідування Української Греко-Католицької Церкви, її вірних примусово наvertsали на православ'я, а низку провідних представників духовенства заарештували й депортували в московію. Однією з перших жертв московитської окупаційної влади став Митрополит Андрей Шептицький, котрого 19 вересня 1914 р. заарештували й вивезли до московії, де він почергово перебував під арештом у тамтешніх містах Курськ, Суздаль, Ярославль аж до московитської лютневої революції 1917 р. Намагаючись відшукати докази політичної діяльності галицького ієрарха, арештували також всі його документи, бібліотеку тощо (Бахтуріна, 2000: 148–153). Насправді «провина» Митрополита, за словами історика, державного і громадського діяча Дмитра Дорошенка, полягала в тому, що він, як справжній добрий пастор, не захотів покинути у важкий час своєї пастви й звертався до своїх вірних, щоби шанували віру батьків своїх

та не зраджували їй (Дорошенко, 2007: 34). Насправді головною причиною арешту й заслання духовного провідника українського народу було прагнення окупаційної влади дезорганізувати Українську Греко-Католицьку Церкву, а його духовенство зробити податливішим для переходу на православ'я. Митрополит Андрей Шептицький був основним об'єктом доносів галицьких москвофілів. За його діяльністю стежило міністерство внутрішніх справ московії, а для московитського уряду він був «небезпечним політичним агітатором», «найголовнішим і найвидатнішим керівником «мазепинського» руху не тільки в Галичині, а й у московитській Україні» (Історія державної служби в Україні, 2009: 393).

Окрім Митрополита, московити арештували ще 80 осіб греко-католицького духовенства, в т. ч. ректора духовної семінарії Йосифа Боцяна, золочівського (*Золочів — нині місто у Львівській обл.*) декана Стефана Юрина, кам'янка-струмилівського (*нині Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.*) декана Михаїла Цегельського, канцлера Львівської митрополичої консисторії Михаїла Яцковського (Берест, 2007: 55)]. У Тернополі окупанти ув'язнили українського пароха о. Володимира Громницького і вивезли його вглиб московії, де він перебув три нелегких роки (Лазарович, 2010: 84).

Незважаючи на офіційні запевнення про повну повагу й толеранцію до всіх конфесій і релігій, згідно з планами московитського уряду, Українську Греко-Католицьку Церкву мали ліквідувати, а її вірних — повернути на православ'я (Історія

державної служби в Україні, 2009: 392; Бахтурина, 2000: 343). Таке ж переконання панувало в деяких колах московитського суспільства та духовенства в імперії. Однак, за великим рахунком, політика насильства в релігійній сфері, яку окупаційна влада проводила з перших днів загарбання Східної Галичини, результату не дала. За 9 місяців московитського управління тільки 29 галицьких священників, а їх було понад 2 тис., перейшли на православ'я (Історія державної служби в Україні, 2009: 392–393). З 1873 греко-католицьких парафій повністю або частково стали православними лише 86, тобто 4,6 % (Кучера, 2005). Це засвідчило, що переважна більшість населення залишилася вірною своїй церкві.

Не забувало про духовність і стрілецтво, регулярно відвідуючи богослужіння, які провадили його капелани. Спочатку це були о. Андрій Пшепюрський та о. Микола Їжак.

Пшепюрський Андрій Антонович народився 10 грудня 1874 р. у м. Яворів, нині — адміністративний центр Яворівської міської громади Яворівського р-ну Львівської обл. Випускник державної гімназії з українською мовою навчання у м. Перемишль (1897; нині у складі Польщі). Навчався на богословському факультеті університету та духовній семінарії м. Львів (1897–1901), духовній семінарії в Перемишлі (1901) (Делятинський, Прах, Єгрешій, Кураш, 2020: 286; Пшепюрський, 1998; Пшепюрський, 2024). У 1901 р. рукопокладений на священника. Займався душпастирською та громадською

діяльністю в селах Підкарпатського воєводства (нині у складі Польщі).

На початку Першої світової війни за доносом поляків о. Андрія Пшепюрського заарештував угорський військовий підрозділ, звинувативши його в шпигунстві на користь московії. Врятуватися від смерти вдалося лише завдяки заступництву повітового старости (Делятинський, Прах, Єгрешій, Кураш, 2020: 286; Пшепюрський, 1998; Пшепюрський, 2024).

27–28 вересня 1914 р. о. Пшепюрський благословив сотні УСС під командуванням Василя Дідушка й Осипа Семенюка на перші бої проти москалів у Карпатах. У легіоні / полку УСС служив як польовий (фронтовий) духівник у званні капітана з грудня 1914 р. (за ін. даними — з квітня 1915 р. (Спис старшин, що повнили службу в легіоні УСС, 1936; Українські Січові Стрільці, 1955: 43, 58, 166)). Від 1916 р. — у Коші УСС.

У квітні – травні 1915 р. відзначився під час боїв на горі Маківка. Перебуваючи на передовому медпункті в с. Головецьке Сколівського пов., нині Сколівського р-ну Львівської обл., морально підтримував поранених стрільців, сповідав їх, відслужив кілька панахид під час поховань полеглих. Саме завдяки о. А. Пшепюрському відомі імена похованих, оскільки він складав детальні списки, що збереглися в архівах легіону УСС у США.

Належав до «Лицарства залізної остроги» — стрілецького романтично-бурлескного ордену, головне завдання якого —

плекання товариської культури й формування характеру на базі вояцької шляхетности.

У другій половині 1918 р. капелан А. Пшепюрський захворів і одержав відпустку. На цьому його військова кар'єра закінчилася, оскільки після розпаду Австро-Угорської імперії місцевість, де він перебував, захопили поляки, тому не зміг ні повернутися до УСС, ні вступити до УГА. У 1920 р. допомагав воякам УГА та Армії УНР, інтернованим польською владою в таборі Ланцут.

За воєнні заслуги о. А. Пшепюрського нагороджено золотим, срібним та залізним хрестами (Хом'як, 2021; Делятинський, Прах, Єгрешій, Кураш, 2020: 286).

Після національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. повернувся до с. Тернавка (нині в Польщі), де служив до війни парохом. Відновив там читальню товариства «Просвіта» й гурток «Сільський господар», заснував «Апостольство молитви», бібліотеку, церковний хор, церковну крамницю, громадську касу, організував зведення парафіяльного будинку.

У 1925 р. перебрався на парафію до с. Старява, нині Яворівського р-ну, де активізував душпастирську та громадську діяльність. Був іменований єпископом Й. Коциловським радником консисторії у Перемишлі (Делятинський, Прах, Єгрешій, Кураш, 2020: 286). Працював в українських повітових установах і товариствах м. Мостиська, нині Яворівського р-ну). Займався громадсько-політичною діяльністю, належав до Українського національно-

демократичного об'єднання як член його Центрального комітету [Пшешюрський, 1998: 2424]. Організував у Мостиському повіті філію та читальні товариства «Просвіта», кооперативи, гуртки товариства «Луг».

Після приходу в 1939 р. на західноукраїнські землі червоної армії здоров'я о. А. Пшешюрського підірвали неодноразові виклики на допити в НКВС і особливо вбивство карателями у 1941 р. його сина Богдана-Івана.

3 жовтня 1945 р. отець Пшешюрський упокоївся в с. Старява. На сільській церкві встановлено меморіальну дошку пароху, а його ім'ям названо вулицю в Яворові.

Іжак Микола Іванович народився 16 вересня 1886 р. в сім'ї коваля, що деякий час був сільським писарем, у с. Чесники Рогатинського повіту, нині Рогатинської міської громади Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл. Випускник чесниківської народної школи, Бережанської гімназії (нині в Тернопільській обл.), яку закінчив із відзнакою, та Львівської духовної семінарії (1911 р.). Під час навчання в гімназії — волонтер, який допомагав молодшим гімназістам із сіл адаптуватися в навчальному закладі та в «Селянській бурсі» — приміщенні в якому вони проживали в період студій у місті Бережани. Учасник молодіжного руху, провадив з однолітками релігійні дійства, вистави, заснував у своєму селі товариство «Сокіл», належав до таємного гуртка «Молода Україна» (Бережани).

Одружився з дочкою директора місцевої школи Ганною Ромах, з якою народили двох діток — Ганну і Романа. 1911 р. у Львові Митрополит Андрей Шептицький висвятив його на священника. Служив на парафії у с. Липиця Долішня (нині Нижня Липиця Рогатинської міської громади Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.).

Під час Першої світової війни — доброволець легіону УСС від грудня 1915 р., фронтовий капелан. У бою поблизу с. Куропатники Бережанського повіту, нині Тернопільського р-ну Тернопільської обл., 1 липня 1917 р. потрапив до московитського полону. В 1918–1919 рр. — референт духівництва (від 1 січня 1919 р. — преподобник) Державного секретаріату військових справ у місті Станиславів (нині Івано-Франківськ). Після відступу Української галицької армії за річку Збруч перейшов із нею на Наддніпрянщину. У грудні 1919 р. помер від тифу в м. Жмеринка (Лазарович, 2019: 141), нині Вінницької обл.

Із 1917 р. богослужіння серед стрільцтва також провадили капелани о. Анатоль Базилевич, о. Євген Кушлик та о. Юліан Фацієвич.

Базилевич Анатоль народився 1887 р. у с. Гостів, нині Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. — 26 листопада (за ін. даними — 26 вересня) 1940, с. Вікторів Станиславівського пов., нині Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) — священник УГКЦ,

військовий капелан, учасник Національно-демократичної революції 1918 р. на західноукраїнських землях.

Закінчив сільську школу (1899), українську гімназію в Коломиї (1906) та Станиславівську духовну семінарію. 1911 р. висвячений і скерований на парохію в с. Поточиське, нині Поточище Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

Служив капеланом у кавалерійському підрозділі австро-угорської армії. Використовував знайомства з відомими особами, зокрема з архикнязем В. Габсбургом (Василем Вишиваним), для розвитку українського національного руху. З 1917 р. проводив Богослужіння в легіоні УСС, фронтовий духівник. У 1918 р. разом із Вишколом УСС побував в УНР (від 29 квітня того самого року — Українська держава). Учасник Листопадового зриву 1918 р. та боїв за Львів. Капелан І-ї бригади УСС Української Галицької Армії. Після відходу УГА на Наддніпрянщину, дійшов з нею до «чотирикутника смерті»^{*}, боровся до кінця визвольних змагань.

1924 р. повернувся до священницької праці в Поточиську. Був добрим проповідником. На великі свята люди з сусідніх сіл приходили, щоби послухати його проповідь. Згодом перебрався до Вікторова. Підтримував зв'язки з українським підпіллям. Через

* «Чотирикутник смерті» названий від того, що, за словами професора О. Субтельного, восени 1919 р. становище українців стало справді трагічним. З одного боку їх атакували російські білогвардійці, з іншого от-от мали вдарити російські більшовики, в тилу чатували агресивні поляки й вороже настроєні румуни. В жовтні, коли виснажені, голодні, позбавлені постачання й притулку українські армії вразила епідемія тифу, ситуація загострилася до краю.

смерть дружини в молодому віці сам виховував єдиного сина Анатолія — провідного діяча студентства «Обнова» та релігійного мислителя. Помер через нез'ясовані причини. На його могилу соратники поклали вінок з написом: «Від тих, що Тебе розуміли». як засвідчив Автор спогадів, записаних І. Боберським (Лазарович, 2019: 74–75).

Кушлик Євген народився 6 травня 1889 р. у с. Кулачківці Коломийського повіту, нині Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

Навчався у гімназії м. Коломия, духовній семінарії та богословському ліцеї м. Станиславів (нині Івано-Франківськ), у духовній семінарії та на богословському факультеті Львівського університету (1912). Був одружений зі С. Рабій, дочкою пароха в м. Самбір, нині Львівської обл. Рукопокладений на священника 15 березня 1913 р.

Викладав катехизис у гімназії м. Самбір та в школі м. Яворів. Служив помічником пароха с. Добрівляни, нині Дрогобицького р-ну, адміністратором парафій с. Містковичі, нині Самбірського р-ну, Нове Місто, нині Старосамбірського р-ну, усі Львівської обл.

У 1915 р. зарахований до резервних капеланів австро-угорської армії; 1916 р. призначений капеланом легіону/полку УСС, з яким пройшов воєнну кампанію Першої світової війни.

Учасник Національно-демократичної революції 1918 р. на західноукраїнських землях. Від січня 1919 р. — польовий духівник

1-ї бригади УСС Української галицької армії, у складі якої пройшов воєнну кампанію в Галичині. У липні 1919 р. разом з УГА перейшов за р. Збруч, перехворів тифом.

Після Визвольних змагань — адміністратор, відтак парох с. П'яновичі, нині Самбірського р-ну Львівської обл., де в 1921–1944 рр. розгорнув активну культурно-просвітницьку діяльність.

Наприкінці Другої світової війни, 1944 р., емігрував на Захід, де душпастирював серед українців Чехії та Німеччини.

Помер 12 листопада 1948 р. унаслідок автомобільної катастрофи. Похований у м. Ляндсгут, Німеччина (Забзалюк, 2012: 44).

Фацієвич Юліан народився 1876 р. у с. Пійло Калуського повіту, нині Калуського р-ну Івано-Франківської обл. Походив зі старовинної, з понад 200-літньою традицією, священницької родини. Випускник гімназії у м. Перемишль, вивчав теологію у Львівському та Віденському університетах. Був висвячений митрополитом А. Шептицьким, після чого очолював парафії.

Під час Першої світової війни — доброволець легіону УСС від лютого 1917 р. (за ін. даними — від 1916 р.). Спочатку служив капеланом Вишколу УСС у с. Розвадів, нині Стрийського р-ну Львівської обл., згодом, у березні 1917 р., змінив о. М. Їжака на посаді польового духівника легіону/полку УСС, на якій служив до закінчення Першої світової війни. Учасник боїв на Бережанщині. Часто відвідував стрільців в окопах, розмовляв з ними, в неділю в лісі відправляв Службу Божу і сповідав УСС (Забзалюк, 2012: 44). На

Великдень 1917 р. виступив перед стрільцями зі святковою промовою, провів сповідь, посвятив стрілецькі паски та вручив воякам подарунки від парафіян із с. Княгиничі, нині Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл. (Українські січові стрільці, 1955: 90; Забзалюк, 2012: 44). Все це створювало сприятливу атмосферу в стрілецькому середовищі й наочно підкреслювало його релігійність та свідомий національний характер.

Після війни о. Фацієвич служив парохом у с. Нові Стрілиська Бібрецького повіту, нині смт. Нові Стрелища Жидачівського р-ну Львівської обл., де збудував будинок під читальню т-ва «Просвіта», заснував кооператив і розпочав будову нової церкви. Раптово помер у червні 1928 р. у Нових Стрелиськах (Лебедович, 1963: 86).

Важливе місце в контексті релігійного чинника діяльності УСС належить їхній праці з упорядкування стрілецьких могил. Ці могили ставали символами боротьби за волю України. На кожній із них установлювали хрест із таблицями та відповідними написами на них. На місці колективних поховань насипали високі могили-кургани зі стрілецькими березовими хрестами, будували пам'ятники (Українські січові стрільці, 1955: 108, 123–124; За волю України, 1968: 435). Зокрема в с. Семиківці на місці боїв за проєктом підхорунжого Левка Лепкого над р. Стрипа насипали могилу-курган. Сипали її усі стрілецькі сотні разом із командантом легіону отаманом Грицем Коссаком. Братську могилу повернули фронтом до Києва, до Дніпра. На її лицьовому камені викарбували шапку-мазепинку і два схрещені

мечі, а під ними напис: «Лягли за народ свій, за волю України року Божого 1916» (Мизак, 2004: 11). Тому не випадково в роки польської та радянської окупації Галичини стрілецькі могили стали об'єктами, проти яких окупанти вели цілеспрямовану боротьбу. Та, попри це, стрілецькі поховання, як і символічні могили УСС, збереглися у багатьох місцевостях, зокрема на Тернопільщині. А з початком національного відродження другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. їх відновили та впорядкували. Так, 1989 р. могилу на місці поховання 11 стрільців насипали в селі Пробіжна на Чортківщині. У тому ж році впорядкували 8 могил УСС та встановили 9-метровий бетонний хрест на Микулинецькому цвинтарі в м. Тернопіль. Через 11 років стрілецьке поховання у Тернополі реконструювали, зокрема впорядкували територію, встановили 8 козацьких хрестів, головний хрест і гранітну плиту. Щороку, насамперед 1 листопада, на стрілецьких могилах відбуваються панахиди та вшанування УСС.

Командування легіону/полку дбало також про дотримання релігійних ритуалів поховань, що відбувалися за участю польового духовника, особового складу, здебільшого з оркестром. Інколи над могилою співали тужливу пісню «Журавлі» («Видиш, брате мій»), написану братами Богданом і Левком Лепкими до війни. Цим стрілецтво засвідчувало свою глибоку шану та визнання полеглим і водночас закріплювало традицію боротьби за волю України.

Важливим чинником стрілецького життя, що мав яскраве релігійне забарвлення, були відвідини представників усіх підрозділів

УСС Митрополитом Андреем Шептицьким. Причина візиту владики була надзвичайно вагомою — освячення прапора УСС. Це сталося 28 жовтня 1917 р. у с. Розвадів Жидачівського повіту (Діло, 1917, 2 лист.). Звертаючись до стрільців, Митрополит наголосив: «Ідіть витривало по вибраній вами дорозі, і я благословитиму ваші діла» (Солтикевич, 1964: 38).

На прапорі УСС із синього шовку на одному боці зображено основні елементи стрілецького герба: архангел Михаїл з мечем в одній руці й щитом, на якому показано лева, — у другій. Архангел стоїть на вершині скелі, довкола якої розміщено листя і кетяги калини. На другому боці на малиновому крузі в дубовому вінку — символі воєнної слави — вигаптувано золотом літери «У.С.С.» (Клейноди України, 1991). Так на стрілецькому прапорі втілили українську соборницьку ідею й емблемою калини як символом стрілецтва пов'язали її з УСС. Цю ідею пронесли стрільці в серці до останніх днів свого життя, пропагуючи її серед українства Галичини, Закарпаття, Волині, Поділля, Великої України.

Враховуючи засади своєї ідеології, що передбачала державну самостійність України, соборність українських земель, опору на сили власного народу, УСС приділяли постійну увагу просвітницькій праці серед широких кіл українського населення. Ця праця була одним із тих чинників, що спонукав значну частину українського суспільства сприйняти визвольну ідею не лише як гасло, а й як реальну справу.

Вагоме місце в просвітницькій діяльності УСС приділяли релігії. Так, перебуваючи в 1914–1915 рр., на Закарпатті, стрілецьтво викликало особливі симпатії, передусім серед старшого покоління, своїми майже щонедільними співами в церкві, в т. ч. у м. Мукачево, під час богослужінь. церковні піснеспіви нерідко завершувалися гімном «Ще не вмерла Україна» (Вістник Союзу визволення України. 1916. 23 квіт.; Діло. 1916. № 71; Галущинський, 1934: 107; Назарук, 1916: 14–15).

У 1916 – на поч. 1918 р. під час гуманітарної та просвітницької діяльності на Волині УСС також відводили важливе місце церковним справам. У роки Першої світової війни ситуація там ускладнилася тим, що майже все православне духовенство під час відступу москалів евакуювали вглиб московитської імперії (Знищення Західньої України, 1915). Тому, щоби задовольнити релігійні потреби, наприклад, для великодньої сповіді, волиняни нерідко зверталися до римо-католицького ксьондза (М. Л., 1916: 339). Прагнучи допомогти місцевому населенню, стрільці шукали виходу з непростой ситуації. Зокрема, комісари УСС на Волині четар М. Саєвич і сотник Д. Вітовський зверталися з проханням про необхідність задоволення релігійних потреб українців Волині як до австрійської військової влади, так і до відповідних релігійних чинників на Буковині (ЦДАВО України. Ф. 4405, Спр. 22, арк. 47). Також чимало зусиль УСС докладали для захисту православних храмів від сваволі і плундрувань — як з боку австро-угорського

війська, що нерідко використовувало їх під склади, так і польських легіоністів, котрі силоміць перетворювали православні храми на католицькі костели (Левицький, 1928: 254; Цинкаловський, 1935: 84; Слідами польських легіонів, 1915; Заброварний, Бернадські, 1998: 213).

У 1917 р. заходом і коштом Володимир-Волинського комісаріату УСС видано «Український православний календар для Волині на звичайний рік 1917» (Діло, 1916, 28 серп.). Там було вміщено статті історико-національної тематики.

Підсумовуючи, зазначимо, що вся та діяльність, яку Українські січові стрільці здійснювали протягом 1914–1918 рр. — як у своєму середовищі, так і поза ним — була підпорядкована єдиній меті: виборенню самостійної соборної Української держави. Форми цієї діяльності були різноманітними. Серед них чільне місце посідала національно-просвітницька праця стрілецтва. Її осердям був релігійний чинник — віра в Бога та усвідомлення того, що боротьба за незалежність України, захист українського народу є святою справою.

ЛІТЕРАТУРА

А ми тую стрілецькую славу збережемо...: Ч. 1. / упоряд. Я. Полатайчук. Коломия: Вік, 1999. 414 с.

А ми тую стрілецькую славу збережемо...: Ч. 2. / упоряд. Я. Полатайчук. Коломия: Вік, 2019. 286 с.

URL: http://kolgym.if.ua/vyd_/k5/polotaichuk.pdf (дата звернення: 21.10.2020).

Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва: АИРО-XX, 2000. 264 с.

Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Держава та армія*. 2007. № 584. С. 52–57.

Вістник Союзу визволення України. 1916. 23 квіт.

Галущинський М. З Українськими Січовими Стрільцями: спомини з рр. 1914–1915. Львів : Діло, 1934. 216 с.

Гоголь В. Військове капеланство Української Греко-Католицької Церкви в Україні: сучасні виклики ХХІ століття. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 16–17 липня 2021 року). Одеса, 2021. С. 30–36.

Голубець М. Рік грози і надій 1914. Львів: Накл. І. Тиктора, 1934. 128 с.

Делятинський Р., Єгрешій О. Кушлик Євген. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 2: З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. С. 372–373.

Делятинський Р., Прах Б., Єгрешій О., Кураш Р. Пшепюрський Андрій Антонович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 3 : П–С. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2020. С. 286.

Діло. 1915. 24 лист.

Діло. 1915. № 70.

Діло. 1916. 23 квіт.

Діло. 1916. № 71.

Діло. 1916. № 243.

Діло. 1917. 28 серп.

Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)*. Київ: Темпора, 2007. 632 с.

Думін О. *Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918*. Львів: Червона Калина, 1936. 375 с.

За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / за ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. 608 с.

Забзалюк Д. Є. *Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: моногр.* Львів: ЛьвДУВС, 2012. 188 с.

Заброварний Б., Бернадський Б. *Значення УСС у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни. Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і край: матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф.* Луцьк: Надстир'я, 1998. С. 212–213.

Знищення Західньої України. *Українське Слово*. 1915. 28 вер.

Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.

Клейноди України (з історії державної і національної символіки): комплект з 33-х кольорових листівок. Київ, 1991. Л. 21.

Коханчук Р. «Душпастирська опіка греко-католиків у часи Першої світової війни». *Департамент Патріаршої курії УГКЦ у справах душпастирства силових структур України*.

URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/istoriya/dushpastyrskakorika-greko-katolykiv/> (дата звернення: 12.03.2025).

Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військовослужбовців в арміях зарубіжних країн. Київ: Науковий світ, 2000. 92 с.

Кучабський В. Мілітарна думка була чужа народові. *Поступ*. 2003. 18 бер.

Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2005. 19 с.

URL: <http://www.lib.ua-ru.net /inode/28789.html> (дата звернення: 17.06.2018).

Лазарович М. «Розпочали стрільці українські з москалями тан...»: Збройна боротьба легіону УСС проти російських загарбників

на Тернопільщині під час Першої світової війни. Тернопіль: Джура, 2019. 208 с.

Лазарович М. В. Активні діячі ЗУНР на Тернопільщині. «І»: незалежний культурологічний часопис. 2010. Ч. 63. С. 78–90.

Лазарович М. Базилевич Анатоль. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 1: З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт–Львів, 2019. С. 74–75.

Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. 2-ге вид., доп. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.

Лазарович М. Їжак Микола Іванович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки*. Т. 2: З–О. Івано-Франківськ: Манускрипт–Львів, 2019. С. 141.

Лазарович М. Нарис історії Українських січових стрільців. Івано-Франківськ: Лілея–НВ. 2024. 160 с.

Лазарович М. Українські січові стрільці у боротьбі за волю України: монографія / Міністерство інформаційної політики України. Ічня: ПП «Формат», 2018. 766 с.

Лебедович І. Полеві духівники Української Галицької Армії. Вінніпег, 1963. 124 с.

Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: у 3-х ч. Ч. 1. Львів, 1928. 288 с.

Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каспяр, 1990. 340 с.

Лозинський А. Військове духовенство в роки Першої світової війни. *Українознавство*. 2017. № 1–2 (62–63). С. 89–97.

Лукіянович Д. Не попав у реєстр. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р.* Львів, 1934. С. 60–61.

М. Л. Релігійна справа на Волині. *Шляхи*. 1916. Квітень. С. 339.

М. Р. Перший стрілецький старшинський корпус. *Літопис Червоної Калини*. 1934. № 7–8. С. 4.

Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: автореф. дис. ... д. іст. наук / Чернів. нац. ун-т імені Ю. Федьковича. Чернівці, 2004. 35 с.

Мельник І. Перший комендант УСС. *Збруч*. 2015. 13 лют.

Мельник Я. І остатня часть дороги... Іван Франко: в 1908–1916. Дрогобич: Коло, 2006. 439 с.

Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Бучацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА : Кн. 4. Чернівці: Букрек, 2004. 400 с.

Митрополит Шептицький в Вишколі УСС. *Діло*. 1917. 2 лист.

Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Тернопіль: Вид. від. упр. по пресі, 1992. 128 с.

Назарук О. Мілітарний рух серед української молодіжи середніх шкіл перед війною. *Діло*. 1915. 16–17 жовт.

Назарук О. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, 1916. 156 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. Т. 2: Від сер. XVII ст. до 1923 р. Київ: Либідь, 1992. 508 с.

Про січковий рух. *Запорожець: календар для народу на 1921 р.* Відень, 1920. С. 14–54.

Пшепюрський Андрій. *Енциклопедія українознавства: словникова частина*: у 10 т. Т. 7 / гол. ред. В. Кубійович; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. [Репринт. відтворення вид. 1973 р.]. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1998. С. 2424.

Пшепюрський Андрій Антонович / Р. Делятинський, Б. Прах, О. Єгрешій, Р. Кураш. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопед. досліджень НАН України, 2024. URL: <https://esu.com.ua/article-885050> (дата звернення: 12. 06. 2020).

Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Червона калина, 1956. VII. 360 с.

Сініцький А. Історичний аналіз релігійних засад військової служби. *Історія релігій в Україні: наук. щорічн.* 2010. Вип. 20. Кн. I. С. 746–754.

Слідами польських легіонів: з воєнних дописей в польських часописах. *Діло.* 1915. № 70.

Солтикевич Я. Салют останньої сотні. Торонто: Видавн. комітет Коша Братства Українських Січових Стрільців у Канаді, 1964. 64 с.

Спис старшин, що повнили службу в легіоні УСС від 1914 до листопаду 1918 р. *Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918.* Львів: Червона калина, 1936. С. 331–336.

Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. Шевчука; вст. ст. С. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

Темницький В. Українські Січові Стрільці (Думки й уваги з приводу українського мілітарного руху). Відень: СВУ, 1915. 40 с.

Угрин-Безгрішний М. Великий здвиг. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 р.* Львів, 1933. С. 38.

Українська Греко-Католицька церква: минуле і сучасне / М. Вегеш, Н. Концур-Карабінович, В. Марчук, М. Палінчак, Я. Голонич. Fairmont, 2020. 380 с.

Українське Слово. 1915. 27 лип.

Українські Січові Стрільці 1914–1920. 3-тє вид. / за ред. Б. Гнатевича, Л. Лепкого, І. Мірчука. Монреаль: Вид-во Ігоря Федіва, 1955. 210 с.

Хомяк М. Січовик у священничій рясі. *Локальна історія.* 2021. 30 серп. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sichovik-u-sviashchenichii-riasi/> (дата звернення: 27.02.2025).

ЦДАВО України. Ф. 4405 (Союз визволення України (СВУ)). Оп. 1. Спр. 22. Листування з офіцерами Українських січових стрільців Гаврилком, Гірняком, Горянським, Палашуком та іншими про організацію на Волині шкіл; збір та надсилку для них підручників.

ЦДАВО України. Ф. 4465 т (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб). Оп. 1. Спр. 22. Протоколи засідань членів Бойової Управи УСС у Відні за 1914 р.

ЦДАВО України. Ф. 4465 т. Оп. 1. Спр. 23. Протоколи засідань членів Бойової Управи УСС у Відні за 1916 р.

ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 7. Матеріали до історії Легіону Українських січових стрільців (Реферати, листи та інше).

ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 353 т. Оп. 1. Спр. 75. Листи батьків з протестами проти зачислення їх синів в ряди УСС.

ЦДІАЛ України у м. Львів. Ф. 360. (Адвокат В. Старосольський). Оп. 1. Спр. 49. Звернення, звіти, накази та інші документи про діяльність Української Бойової Управи УСС.

ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 91. Про намір митрополита Шептицького зробити свого брата командантом стрільців.

Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Львів, 1935. 112 с.

Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. 480 с.

Шуст Р. Шептицький Андрей. *Довідник з історії України*: в 3-х т. Т. 3 / за ред.: І. Підкови, Р. Шуста. Київ: Генеза, 1999. С. 620–623.